

КОЗАЦЬКА МИНУВЩИНА І ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ СПІВІСНУВАННЯ В ТВОРЧОСТІ М.ЧАЙКОВСЬКОГО

На початку XIX століття в Україні знаходили джерела своєї романтичної творчості Антон Мальчевський, Богдан Залеський, Северин Гощинський, Михайло Чайковський. Польських письменників, які пишуть на козацьку тему (тобто “українська школа” в широкому розумінні) і наголошують на своєму предметі як на головному історичному явищі, в певному сенсі можна бачити як речників узагальненого козакофільства у вигляді, принаймні, основного акценту і зацікавлення.

Найбільш помітною і неординарною серед них була постать письменника Михайла Чайковського. Його творчий доробок складають романи, повісті, оповідання, більшість з яких на українську історичну тематику. Сучасники порівнювали цього автора з Вальтером Скоттом.

Інтерес до Чайковського ніколи не вигасав. “Попередні дослідники Чайковського користувалися переважно двома підходами. По-перше, біографічним. Чайковський прожив довге й дуже авантюрне життя, і декілька біографічних праць розповідають про нього в жанрі пригодницького роману. Детальну біографію Чайковського під назвою “Дивне життя Садики Паші” (“Dziwne życie Sadyka Paszi”) опублікувала в Польщі Ядвіга Худзіковська [5]. Є й раніші біографічні дослідження. Одне з них написав Францішек Равіта-Гавронський. Другий підхід використовується в історії літератури. Оскільки Чайковський був плідним письменником і добре відомим свого часу польським романістом, то дослідники польської літератури розглядали його творчість і в загальних нарисах, і в кількох монографічних дослідженнях” [1, 259]. Польські дослідники знехтували політичними ідеями письменника. Вони мали його просто за химерну людину з буйною фантазією, безумовно колоритну фігуру, до концепцій якої, одначе, не слід ставитися поважно. Проте його ідеї варті окремого розгляду і навіть стають зрозумілішими, якщо їх помістити в український контекст.

Є одна трудність у вивченні творчості Чайковського. Він був дуже плідним автором; зібрання його художніх творів складається з дванадцяти томів романів і коротких оповідань, і це не рахуючи спогадів. Але він не був теоретиком і не створив бодай однієї систематичної праці, яка вияснювала б його суспільну думку. Через те про погляди Чайковського доводиться судити з їхніх відображень у літературних творах, зі спогадів і листування, а також зі свідчень

сучасників. Крім того, про його ідеї говорять, певна річ, його вчинки.

На відміну від більшості письменників даного напрямку, М. Чайковський втілював свої погляди не лише в літературних творах. Усе його життя є спробою реалізувати мрію про слов'янську єдність на ґрунті відродження козацтва.

Вже в похилому віці Чайковський писав: “В детстве я беспрестанно думал об этом казацко-славянском союзе и ночью видел его во сне. Идеи казачества, всеславянства гвоздем засели в моей голове, с этими понятиями я рос, не отступал от них в политической жизни, и на мне оправдалась пословица: Каков смолоду, таков и на старости” [2, 49].

Ідентифікація України з козащиною є надзвичайно глибокою в творчості М. Чайковського, ця тема набуває просто міфічного звучання. Тут виявляється подвійне козацько-шляхетське походження, лояльність, патріотизм.

Сильно пригнічувало юнака падіння моралі і даремна трата часу в шляхетському стані. Буваючи в Києві, він писав: “... Киев, казалось, забыл, что он богом и людьми предназначен быть столицей всего славянства. Старый Киев — колыбель веры славянской, веры народной. В Киеве пало славянское рыцарство и в нем возродится во всеславянского великана” [1, 261]. Навколо Чайковського формується гурток однодумців, які відзначали, що шляхта на Україні досить сильно відрізняється від шляхти в Польщі. Чайковський відзначає — “Для краковян и мазуров славяне были схизматиками, погибшими душами, у нас было иначе: мы читали сочинения, выходившие в Харькове, Одессе, Москве, Петербурге, где уже занимались основами славянства. Этого не могло бы быть под властью немецких монархов, которые старались убедить, что «sklawi sunt slawit» (славяне есть рабы). Это не знакомство со славянским духом, это особое понимание сущности славянства было есть и будет великим злом для поляков” [1, 262].

В цих же спогадах, багато місця Чайковський приділяє Бердичеву: “Удивительною была в то время бердичевская округа: полно жизни в людях, полно высокой фантазии в шляхте, а оригиналов столько, что казалось, будто рассыпался мешок с ними на Бердичевской ярмарке, шляхта и холопы гуляли здесь каждый по своему, но всегда по казацки. Бердичев с Гнилопятью был все равно, что Стамбул с Босфором: кто в нем побывал, тот никогда его не забывал, а кто бывал там на ярмарках, тот непременно хотел вернуться туда”. І ще — “Невозможно не помнить о этом еврейском Бердичеве. Я уже состарился, а все еще мечтаю о нем, он так живо стоит перед моими духовными очами, как будто я был в нем еще вчера, я так люблю его, как будто был должен в нем жить и умереть” [1, 262].

Бердичів був не лише столицею “малої вітчизни” Чайковського, а й багатокультурним містом, у якому домінуючою була єврейська громада, представники якої ставали об’єктами жартів, хоч саме з ними велися усі важливі справи. Так, в свято шабашу багатий міщанин, ідучи містом, розсипав вулицею дукати. Євреї кидалися на гроші, а коні та візки їх збивали. ”Ilu Żydów było pokaleczonych, tego ani policja, ani sam czart nie policzył, ale plemię żydowskie nie przepadło!“ [6,77]. На скарги євреїв відразу відповідалося, що вони самі винуваті, адже кварталом проживання для них були Пяски. Чайковський дуже детально описує його вигляд. „Piaski przedstawiały sobą mnóstwo nagromadzonych drewnianych domków, poprzecinanych wąskimi uliczkami w różnych kierunkach. Za młynami Piaski dosięgały błotnistej części Gniłopiatego, na ulicach, podczas letnich, skwarnych dni, było takie błoto, że konie musiały w nim brodzić po pas, wprost tonąć. Błoto to wydawało z siebie taką złą woń, że świeży człowiek wpadał w stan odurzenia, zrobiwszy kilka kroków wśród tych spotkań na Piaskach, tam mieszkali tylko Żydzi z parchami, z gnojącymi się oczyma; twarze mieli żółte albo bardzo blade; pod domami znajdowały się podziemne stajnie, gdzie zawsze można było znaleźć wiele koni i bez miary najrozmaitszych, przemycanych towarów. Policja zmuszona do robienia rewizji w tej dzielnicy, wymazywała się dziegciem, jak przed dżumą, starając się wykonać co należało jak najprędzej, aby tutaj gościć niedługo. Na tych Piaskach było z dziesięć do piętnastu tysięcy ludu Izraela; tutaj znajdowały się największe bogactwa, jak również tacy uparci rabini, że urodziwszy się tutaj, tutaj też umierali, nie odetchnąwszy nigdy w życiu innym powietrzem.” [6,78].

Постійно виступав письменник за поліпшення становища селянства і гостро критикував жорстоких панів. У його ставленні до українського селянства немає тої зверхності, яка була характерна для більшості представників шляхти. Він писав: “Малоросы народ трудолюбивый, добросовестно исполняют свои обязанности, не гуляки, не пьяницы, не требуют больших денег и не копят их, но стремятся к домашней жизни, любят семью, соловья, цветы. Крестьянские хаты в окрестностях Бердичева были очень опрятны, там было множество садов, обилие воды, народ был бойкий, необыкновенно смышленный, привязанный к справедливому и добрым панам, казацкий дух сохранился здесь быть может более чем где бы то ни было на Украине” [1, 263].

Після поразки повстання і відходу повстанців на Захід Чайковський оселився в Парижі й там через кілька років звернувся до літератури. На Історичному конгресі в Парижі у 1835 році письменник виступив з доповіддю про значення українського козацтва для європейської літератури – “Яким був вплив козаків на

літературу Півночі і Сходу”. Цікаво, що і сам автор доповіді був представлений на конгресі як козак. Основна ідея лекції полягає в тому, що козацька Україна є досконалим втіленням справжнього слов'янського духу і що козацький первень спричинився до відродження новітньої польської та російської літератури. Він покликається на українську школу в польській романтичній поезії, а також на Богдана Залеського та Кондратія Рилєєва — декабристського поета-мученика. Він схвально відгукується про козацьких гетьманів, не тільки про Мазепу, що, мабуть, не дивно, але навіть про Хмельницького — незвичайна позиція для людини, яка вважала себе поляком.

Він працював у французьких газетах. У 1837 році опублікував свій перший художній твір польською мовою "Козацькі повісті" ("Powiesci kozackie"). Протягом наступних семи років вийшло ще декілька томів його романів, повістей та оповідань. Очевидно, Чайковський мав легке перо — він міг писати швидко, можливо, навіть не перечитуючи написаного. Сьогодні проза Чайковського широким читачем не znana — хіба що фаховими дослідниками польської літератури. Більший успіх у польської громадськості мають історичні романи Сенкевича, який досі залишається найпопулярнішим польським історичним письменником. За технікою написання художні твори Чайковського наслідували Вальтера Скотта. Його пригодницькі сюжети з домішкою романтичної чи любовної інтриги, психологічно цікаві.

У цей період відомими творами, які виходять з-під пера Чайковського, є: "Стефан Чарнецький", "Українка", "Кошовий", "Гетьман України", "Ганна", "Кірджалі". Зигмунт Мілковський зауважує: "Пам'ятаю появу його творів на Русі. Вони викликали загальне зацікавлення завдяки образності описів і імітацій шляхецько-козацького діалекту, який широко використаний в повісті "Ганна", присвяченій особі, добре відомій на території Поділля і Волині, що з рації свого маєтку займала значне місце в суспільстві... "Ганна" Чайковського з'явилася майже одночасно з "Марією" Мальчевського. Різниця між цими творами була величезна. Однак був період, коли менше цікавилися "Марією", аніж "Ганною", а саме тому, що остання належала до скандальних історій, тих, які тільки кров'ю змиваються" [8, 365].

Для нас важливим є те, що теми багатьох творів Чайковського пов'язані з українською історією. Наприклад, роман "Гетьман України" ("Hetman Ukrainy") це художня оповідь про життя Івана Виговського, наступника Хмельницького й одного з творців Гадяцької унії. Мабуть, найкращим художнім твором Чайковського є роман "Вернигора", сюжет якого розгортається на тлі гайдамацького повстання 1768 року. Цікаво, що трагічну, з погляду Чайковського,

подію — повстання українських селян, які вирізували польську шляхту Київщини, — він використовує для проповіді ідеї про єдність українців і поляків. У його трактуванні українці становлять органічну частину Речі Посполитої, що опирається чужоземному ворогові — Московщині.

Ряд дослідників вважає Чайковського батьком польського історичного роману. У повісті “Болгарія” він жартівливо писав: “Изо всех славянских и неславянских стран кому надоели дом и спокойствие, кому не терпится схватить в правую руку саблю, а левую запустить в золото, кому хочется разгульной воли, кому закон — суровая узда, кому хочется быть полным себе господином, кого прельщает отвага, кто хочет казачить, бурлачить, тот удирает за синий Дунай и – пошёл дым коромыслом”.

Проте основна мрія Чайковського була створити на Балканах козацькі загони, увійти з ними в Україну, в якій в майбутньому він бачив себе гетьманом, спадкоємцем традицій П. Дорошенка, який теж опирався на Туреччину. Цікаво, що за твердженням Чайковського прапор його полку був старим прапором гетьмана Дорошенка, який був знайдений в скарбниці Константинопольського патріархату.

В 1853 році, з початком Кримської війни сформований Чайковським козацький полк веде бої поблизу фортеці Сілістрія на Дунаї і згодом досягає річки Прут, кордону з Росією. Але турецькі власті не дали йому вступити на Україну і відправляють козацький полк на службу в Грецію. Це був крах надій М. Чайковського розпочати з повстання на Україні боротьбу за слов'янську конфедерацію. У своїх спогадах про Кримську війну письменник наводить цікавий історичний факт про стосунки з українською підпільною організацією під назвою “Комітет України і Бесарабії”. Справа в тому, що в інших джерелах відомостей про цю організацію не знайдено.

Перехід в іслам зіпсував його стосунки з польською еміграцією. Все більше він розходиться у поглядах з польськими діячами через свої українофільські погляди. Серед емігрантів поширюється думка, що М. Чайковський небезпечна для польської справи людина, яка прагне стати новим Богданом Хмельницьким. Несподівано на його бік переходить польський поет Адам Міцкевич. Він приїздить у козацький табір Чайковського, в якому пише: “Нам потрібно вчитися у нього, як любити Вітчизну і шанувати звичаї. Один козак з Садиком робить більше і вартий більше, ніж десять таких дармоїдів як вони” (мова йде про представників еміграції).

У 1857 році в Парижі вийшов альманах під назвою “Козаччина в Туреччині” (“Kozaczyzna w Turcji”), виданий соратником і товаришем Чайковського Людвіком Зверховським. Проте автором

майже напевно був Чайковський, який виступив під криптонімом. Ця збірка була спробою виправдати його стратегію під час Кримської війни. Як і більшість робіт Чайковського, вона зіплевана до купи поспішно й недбало, з величезною кількістю друкарських помилок. Альманах містить оповідання, список офіцерів козацького полку, тріхи поезії (деякі з віршів написані українською мовою, але надруковані латинським шрифтом) тощо. А найголовніше — у ньому було декілька цікавих статей, які роз'яснювали погляди Чайковського.

А ось як характеризував політичний світогляд Чайковського історик польської літератури Зигмунт Швейновський: “Чайковський завжди вважав себе поляком, але ідея незалежної Польщі без сумніву була для нього другорядною справою. У його свідомості вона нерозривно пов’язана з ідеєю вільної України, і без неї повністю втрачала для нього привабливість і сенс. Русь Чайковський уявляв собі під владою ідеалізованої Польщі. Влада, проте, обмежувалася польським королем, який був далеким повелителем для України. Провідною ідеєю Чайковського було воскресіння Запорозької Січі, старої козацької України у тій самій формі й характері, що існували в добу польської незалежності. Він вірив, що стара Україна була втіленням найвищих життєвих ідеалів, тому її воскресіння вважав справою не локальною, а радше європейського і навіть світового значення... За цією “святою” за цією “божественною” Україною Чайковський тужив усе життя” [3, 163].

Поселившись у Києві, письменник віддається літературній роботі, друкує в газеті “Киевлянин” свою політичну сповідь і вступає в полеміку із закордоною пресою. Проте і в Україні його ідеї не отримали співчуття і підтримки. Польське суспільство його бойкотує, новий український національний рух його ідеї не сприймає. Журнал «Киевская старина» писав: “Вся деятельность Чайковского в этом направлении носит чисто индивидуальный характер, его мечты о шляхетско-польском казачестве не были отражением ни национального ни народного движения. Садык-паша опоздал вывесить своё знамя по крайней мере на 25 лет” [2, 49]. Не діставши підтримки, Чайковський залишає Київ і переселяється під Чернігів, де веде самотнє життя і пише мемуари під назвою “Записки Садык-Паши”.

Кінець життя письменника, був трагічним. Остаточні причини невідомі, але певною мірою крах його ідей сприяв такому вчинку. Трагічна смерть письменника на деякий час знову привернула увагу до його особи, виходить ряд статей, присвячених діяльності і творчості М. Чайковського. В подальші роки читачі і літератори поступово забувають це ім’я. Але в наш час, коли відбувається повернення до народних коренів, твори письменника можуть бути досить корисними і цікавими.

Чайковський написав дві книжки спогадів: одну про своє життя написана після повернення до Росії, польський оригінал її пропав, зберігся лише російський переклад, опублікований між 1895 і 1904 роками в журналі “Русская старина”; другу — про Кримську війну, її видано 1962 року в Польщі під назвою “Мої спогади про війну 1854 року” (“Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku”). Чайковський твердить, що отримав таємні послання з України від імені підпільної організації під назвою “Комітет України і Бесарабії”. В них містилося прохання до Османської Порти взяти Україну і Бесарабію під свій протекторат і відновити автономну козацьку державу в кордонах, прийнятих Петром Дорошенком, зі статусом, подібним до того, що мали Волощина та Молдавія, які в той час залишалися автономними князівствами під зверхністю Порти. Чайковський стверджує, що цей меморандум був написаний російською мовою і що він зробив велику помилку, відіславши копії, які його жінка переклала французькою, до Парижа князеві Чарторийському. Там вони потрапили до рук провідників польської еміграції і викликали серед них тривогу, давши переконливий доказ того, що Чайковський є людиною, яка прагне стати новим Богданом Хмельницьким.

Михайло Чайковський бачив себе козаком і був знаний як “козак”. По суті, він спрямував усю свою творчість, і літературну, і життєву, на те, щоби представляти, популяризувати й прославляти козацьку Україну, а наприкінці життя щоб відродити її політичну й мілітарну силу для порятунку Європи. Це є темою його численних романів (“Wernyhora, Hetman Ukrainy” та інших), публіцистики, та його синкретичного поєднання літератури, політичної агітації, історії й археології — “Kozaczyzna w Turcji”. Врешті-решт, його самоідентифікація з козаччиною поєднує дійсність і фікцію, — і він сам себе бачить відродженим гетьманом, Сагайдачним або Виговським.

До речі, польське козакофільство як таке є, безперечно, синкретичним феноменом, що поєднує не лише літературу, політичну програму і фантазування, але й зародки націоналізму та національного творення. “Чайковський, як і його сучасник Духинський, певною мірою і Генрик Жевуський, кажуть про можливість якоїсь нової (і потім таки нездійсненої) польсько-української політичної формації на території Правобережної України” [1, 262].

Із перспективи міфічного мислення, як і історичного розвитку теми України, козакофільство — перша і найелементарніша або, умовно беручи, наївна фаза цього великого психосимволічного феномена; з часом він стає набагато складніший і трагічніший.

За літературною суттю — як жанр і як нарація — козакофільство можна розуміти як варіант дитячої літератури, літератури екзотики й

ескапізму і водночас як висловлення двох видів програмності. В польському випадку, — як якийсь дивне передбачення психотеорії Вітольда Гомбровича, — воно є певним різновидом програмової незрілості, де світи пригоди і моральності схрещуються. В українському випадку, — бо такий теж існував, від передромантиків до раннього Шевченка, — козакофілство стає поєднанням колективної ностальгії і героїчного піднесення. Проте в українському випадку (і до того, набагато раніше й програмніше в російській літературі, у творчості Рилєєва) ностальгія і героїчне піднесення планомірно переростають в історичну мораль. В творчості Чайковського міф України переходить у різновид історії, як казка про давній золотий вік (казка, яку можна, наприклад, відновлювати з метою політичного месіанізму).

Речником національної ідеї в українській культурі і літературі зокрема є узагальнений міфічний образ Вернигора. Михайло Чайковський присвятив йому окремий твір — “Вернигора, український пророк, історична повість”.

Чайковський змалював головного героя на основі польської версії легенди — огорненого таємничістю не то козака, не то ляха, який прибув у польську Україну з Запоріжжя у товаристві прислужника Макара і поселився біля Корсуні на віддаленому острові, який омивали води Росії. Його відокремленість та таємничість місцевого населення сприймало з острахом і повагою. Вважалося навіть, що багатий Вернигора—пасічник пов’язаний з пеклом.

“Вернигора” повинен був формувати політичну свідомість передусім шляхти, тоді як для козаків і українського селянства Чайковський під час кримської війни (1853-1856) підготував кілька “козацьких пісеньок”, які закликали козаків до боротьби з Росією. “Ці пісеньки, поширені серед отаманських козаків Чайковського, будучи переправленими на Україну, з огляду на свою “спорідненість”, користувалися великою популярністю. Існували також сподівання, — з точки зору Стефана Бушинського, — що Чайковський як давній офіцер волинської кавалерії 1831 року повернеться на Україну й стане на чолі ймовірних повстанців” [7, 112].

Отож, на основі аналізу життєвого і творчого шляху Михайла Чайковського можемо зробити висновок, що основним мотивом творчості письменників “української школи” в польському письменстві ХІХ ст. стало прищеплене на польський національний ґрунт українське козакофілство. Право належати до “української школи” визначалося ступенем таланту автора, його здатністю творчо використовувати український матеріал та створювати на його основі твори, що збагачували польську літературу.

“Українська школа” не тільки яскраво проявила себе в польській літературі, але також серед публіки створила собі окремий клас прихильників, що насолоджувались її плодами та захоплювалися предметами її творчості: українським степом, самотністю, лицарством козаків.

До українського матеріалу польських романтиків вели характерні для представників романтичного мистецтва пошуки ідеалу. Далеке історичне минуле українського народу, традиції народного побуту і культури часто сприймалися романтиками як частина ідеального світу, який вони протиставляли неприйнятній для них феодальній і буржуазній дійсності.

Відмінності в тенденціях польських романтиків особливо виразно простежуються в їхньому звертанні до історичного минулого українського народу, у трактуванні тем і образів, пов’язаних з його соціальною і національно-визвольною боротьбою. Значне місце, зокрема, зайняла тема українського козацтва, яка приваблювала увагу польських авторів, і не лише тих, що жили в Україні, але й далеко за її межами. Вони захоплювалися героїзмом і патріотизмом рядового козацтва, його демократичними традиціями і республіканськими тенденціями влаштування суспільних відносин в Запорізькій Січі. Отже, соціально-політичний фактор зіграв велику роль у визначенні й у творчому вираженні літературних зацікавлень польських романтиків до України.

Дана тема також існує як суспільне та історичне явище і як така заслуговує на увагу, – але в цілій низці конкретних творів психологічні й символічні моменти мають явно принижене звучання, а часом їх зовсім бракує. І в польській, і в українській, і, до речі, російській літературах першої половини XIX ст. Україна виступає в різних тематичних і жанрових контекстах: в описово-подорожному, етнографічному й фольклорному, побутовому і історичному. У цьому вона також природно перероджується на суто ідеологічну тему. Її недавнє минуле стає ґрунтом для роздумів про суспільний лад. Не менш істотним є факт, що для романтиків, польських і українських, історія України – це майже виняткова історія козаччини; давніша історія, період Київської Русі, по суті не враховується. В творчості Чайковського це явище стає окремою темою, навіть мономанією, і матеріалом для численних варіантів та адаптацій.

На базі історичних творів романтичної “української школи” в польській літературі переважала спроба створити синтетичну візію України як такої, тобто України як землі, що “в її темній історії і в її привабливій, але не менш темній природі” [4, 52] криється ключ до минулого та майбутнього, до співіснування польської та української культур. Спроба Чайковського зафіксувати новий образ України,

козацької минувшини і польсько-українського співіснування, відкрити їхню найправдивішу сутність залишилася нездійсненою, тому що і в українському, і в польському середовищі розвивалася дальша поляризація. Саме тому в творчості М. Чайковського сучасні літературознавці знаходять багато недослідженого матеріалу, який розкриває шляхи розвитку української культури в тісному взаємозв'язку з польськими традиційними надбаннями серед слов'янських народів у рамках загальноєвропейського контексту.

Наша тема, як і загальна проблема романтизму доби становлення нової національної свідомості, має своє чітке історичне підґрунтя, вона і надалі не втрачає своєї актуальності. Загальним завданням письменників “української школи” було прослідити причини падіння Польщі й висвітлити і ясні, і темні сторінки польсько-українського, шляхетсько-козацького співіснування. Її набагато глибше і зовсім не усвідомлене міфічне завдання – переказати й ритуально відтворити “смерть України”, її перехід із одного в другий спосіб існування.

1. Лисяк-Рудницький І. Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей // Лисяк-Рудницький І. Історичні есеї. – Т. 1. – К., 1994. – С. 251 – 263.
2. Марковський Б. Міхал Чайковський. Життя і творчість // Поступ. – № 85 (529). – 2000. – С. 43 – 50.
3. Радзикович В. На крилах романтизму. Письменство // Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. – К., 2002. – 160 – 172.
4. Чорновол І., Мостовий Р. Вернигора – український Нострадамус // Поступ. – № 88 (532). – 2000. – С. 50 – 54.
5. Chudzikowska J. Dziwne życie Sadyka Paszy: o Michale Czajkowskim. – Warszawa, 1971. – 210 s.
6. Michał Czajkowski. Pamiętniki Sadyka Paszy. – Т 1. – Lwów, 1898.
7. Makowski S. Wernyhora. Przepowiednie i legenda. – Warszawa, 1995. – 269 s.
8. Miłkowski Z. (Jeż T.T.). Sylwety emigracyjne. – Lwów, 1904. – 520 s.